

ВІДГУК

офіційного опонента – кандидата юридичних наук, доцента, доцента кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх справ Ю.В. Кривицького на дисертацію Мельник Марії Олександрівни на тему: «Школа правового реалізму та можливості використання її надбань у вітчизняній юриспруденції», подану на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень

Динамічне державопротворення, що протягом останніх десятиліть відбувається в Україні, характеризується як складний і суперечливий процес. На теперішній час є всі підстави стверджувати, що набуття Україною ознак демократичної, соціальної, правової держави виявилось набагато складнішим, ніж передбачалося. Тому подальше реформування правової системи та підвищення ефективності правового регулювання суспільних відносин залишається одним із першочергових завдань. Важливим кроком на шляху до його розв'язання є поглиблене осмислення сучасних підходів до розуміння права як особливого соціокультурного феномена. Безумовно, це досить складне завдання, проте воно цілком посильне вітчизняному науковому співтовариству, що не виключає внеску в нього й самостійних наукових розвідок. До переліку останніх слід віднести кваліфікаційну наукову працю Мельник Марії Олександрівни на тему: «Школа правового реалізму та можливості використання її надбань у вітчизняній юриспруденції».

Актуальність теми дисертаційного дослідження зумовлена, по-перше, змістово-предметним чинником – необхідністю комплексного осмислення генезису, засадничих ідей, положень, наукового доробку школи правового реалізму, спільних і відмінних рис її двох течій (американської та скандинавської) через призму опрацювання праць засновників і представників цієї концепції розуміння права. По-друге, практично-прикладним фактором –

потребою вдосконалення вітчизняної практичної юридичної діяльності, зокрема судової, з урахуванням здобутків школи правового реалізму стосовно природи судової правотворчості як явища, здатного оперативно реагувати на динаміку суспільного життя, і теорії юридичної аргументації, можливістю використання потенціалу судової правотворчості та інструментарію судової аргументації в національній правовій системі України. По-третє, освітньо-професійним чинником – необхідністю подальшого розвитку вітчизняної юридичної освіти, посилення її практичної складової та використання позитивного зарубіжного досвіду, в тому числі напрацювань школи правового реалізму (насамперед, інституту юридичних клінік, правил судової аргументації, практики моделювання судових засідань, сократівського методу опитування тощо).

Особлива увага до ідей представників американської та скандинавської течій школи правового реалізму пояснюється тим, що їх здобутки можуть стати цінним орієнтиром в осмисленні та вирішенні правових проблем сучасного українського суспільства. Адже правові реалісти вважали, що вивчення емпірично фіксованих дій правових інститутів і суб'єктів права є важливішою основою розуміння природи права, аніж формально-юридичний аналіз задекларованих правових принципів, норм і понять. Актуальність дослідження концептуальних основ правового реалізму полягає в тому, що його прихильники виступали за необхідність адаптації права до процесу соціальних змін, закликали осмислювати процес дії права на поведінку людей. Ідеї правового реалізму стали основою виникнення таких напрямів філософії права як правовий критицизм, правовий економізм і правовий фемінізм.

Важливість теми дисертаційного дослідження М.О. Мельник підтверджуються й тим фактом, що робота має тісний зв'язок з науковими програмами, планами, темами й грантами. Зокрема науковий пошук здійснювався на кафедрі загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» в межах наукового проекту «Верховенство права: стан та перспективи вдосконалення механізмів його реалізації в Україні» (номер

державної реєстрації 0112U007427). Таким чином, вибір теми дослідження авторкою є цілком виправданим і доречним.

Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій. Наукові положення, висновки та рекомендації дисертант обґрунтовує, використовуючи значну історіографічну, біографічну та емпіричну базу. Поза її увагою не залишилися ключові праці фундаторів і послідовників американської течії правового реалізму, зокрема Б. Кардозо, К. Ллевелліна, Х. Оліфанта, Дж. Франка, О. Холмса, а також представників скандинавської течії – В. Лундштедта, К. Олівекрона, А. Росса, А. Хегерстрьома. У зв'язку з відсутністю у вітчизняній юридичній науці перекладів праць правових реалістів, здобувач здійснювала опрацювання засадничих положень школи правового реалізму, базуючись на власному перекладі та аналізі першоджерел, якими є основоположні праці правових реалістів (с. 221 – 230), тобто фактично ввела їх у науковий обіг. Окрім того, вивчення ідей школи правового реалізму здійснено на основі робіт вітчизняних і зарубіжних учених (філософів, юристів) різних історичних періодів. Варто підкреслити те, що, працюючи над дисертаційним дослідженням, М.О. Мельник не обмежилася осмисленням лише історіографічного масиву, що стосується предмета пізнання, а й здійснила цікавий аналіз матеріалів вітчизняної судової практики, зокрема рішень місцевих судів і Верховного Суду, та практики Європейського суду з прав людини (с. 147 – 163).

З метою забезпечення об'єктивності, всебічності та повноти вивчення предмета дисертаційного дослідження, а також для отримання обґрунтованих результатів у науковій роботі використано систему загальнонаукових і спеціальнонаукових методів пізнання (с. 23 – 24). У результаті чого наукова праця дістала необхідне інформаційне наповнення, а твердження та висновки, зроблені в дослідженні, є логічними та аргументованими.

Результати дослідження становлять певний внесок у розвиток загальнотеоретичного правознавства і можуть бути використані для подальших наукових студій проблем, пов'язаних з надбаннями школи правового реалізму,

зокрема судової правотворчості та теорії юридичної аргументації, а також у викладанні загальної теорії права, філософії права, історії правових учень, теорії юридичної аргументації, судової правотворчості тощо.

Достовірність і новизна наукових положень дисертації, повнота їх викладу в опублікованих працях. Достовірність і наукова новизна положень дисертації забезпечуються досягненням мети дослідження та реалізацією його завдань. Висновки, викладені в розділах, та загальні висновки до дисертації логічно випливають з її тексту. На основі цих висновків автор здійснює загальну характеристику школи правового реалізму, порівняльний аналіз засадничих ідей американської та скандинавської течій цієї концепції права, а також узагальнює та систематизує надбання школи правового реалізму, які можна використати в судовій практиці та юридичній освіті України.

Публікації здобувача за темою дослідження щодо їхньої кількості та обсягу відповідають вимогам Міністерства освіти і науки України. Значна частина теоретичних положень і наукових висновків дисертації відображена у 12 наукових працях, зокрема в шести статтях у наукових фахових виданнях України, одній статті в науковому періодичному виданні іншої держави (Словацької Республіки), а також у п'яти тезах доповідей у збірниках матеріалів міжнародних і всеукраїнських науково-практичних конференцій. Предметом означених публікацій є ключові ідеї американської та скандинавської течій школи правового реалізму, які можна віднести до їхніх здобутків, і потенційні можливості використання останніх у вітчизняній юриспруденції. Наукові праці є різнобічними та достатньо повно репрезентують матеріали дисертації. Крім того, основні положення дисертації обговорено на засіданнях кафедри загальнотеоретичного правознавства та публічного права факультету правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія», а також оприлюднено на низці науково-практичних конференцій і семінарів: «Сучасні проблеми правової системи України» (м. Київ, 26 листопада 2015 р.); «Вплив юридичної науки на розвиток міжнародного та національного законодавства» (м. Харків, 19–20 лютого

2016 р.); «Європейська традиція в міжнародному праві: реалізація прав людини» (м. Братислава, Словачька Республіка, 6–7 травня 2016 р.); «Антропосоціокультурна природа права» (м. Чернівці, 25–27 травня 2016 р.); «Юридичний дискурс в контексті міжкультурної комунікації та перекладу» (м. Київ, 1 грудня 2016 р.); «Юридична аргументація в публічному праві (у фінансовій, податковій та банківській сферах)» (м. Київ, 27 січня 2017 р.).

Оцінка змісту дисертації. Вдалою слід вважати внутрішню архітектоніку дисертації, яка визначається змістом проблеми, метою і завданнями дослідження, логікою викладення опрацьованих матеріалів і документів. Робота складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, вступу, трьох розділів, що об'єднують сім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (281 найменування на 25 сторінках) і одного додатку (на двох сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 235 сторінок, з них основного тексту – 208 сторінок. Обсяг основного тексту роботи складає 8,6 авторських аркушів, що цілком відповідає вимогам Міністерства освіти і науки України, встановленим для кандидатських дисертацій з суспільних і гуманітарних наук.

У вступі автор обґрунтовує актуальність теми, визначає зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, мету й завдання, об'єкт і предмет, методи дослідження, його теоретичну основу, наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, визначає власний особистий внесок, зазначає наукові заходи та форми апробації результатів дисертаційного дослідження, подає відомості щодо публікацій у наукових виданнях за темою дослідження, а також окреслює структуру та обсяг наукової кваліфікаційної праці.

Перший розділ дисертації М.О. Мельник присвячено вивченню передумов і причин виникнення американської та скандинавської течій школи правового реалізму, з'ясуванню хронологічних меж, в яких відбувся поступ цієї концепції права, визначенню її основних представників, а також осмисленню напрацювань реалістів стосовно природи правової реальності, місця в ній людини, її потреб та інтересів. Встановлено, що свої витoki американський

правовий реалізм бере зі школи «вільного права» («живого права»), яка формувалась і розвивалась Є. Ерліхом та іншими науковцями. Рецепція ідей школи «вільного права» у правовий реалізм на американському континенті здійснювалася опосередкованим шляхом через соціологічну юриспруденцію, що знаходить відображення в розвідках Р. Паунда. Формування та розквіт американської течії школи правового реалізму відбулися у 20 – 40-х рр. ХХ ст., однак опрацювання робіт американських науковців дає підстави авторці стверджувати, що течія має значно давніші витoki, а перші ознаки формування думок, які згодом знайшли вияв у правовому реалізмі, розпочали з'являтися ще в середині ХІХ ст. Історично ж рух сформувався як результат протистояння панівній класичній юридичній думці, якою в ті часи іменували американський юридичний формалізм. Найбільший внесок у розвиток американського правового реалізму зробили О. Холмс, К. Ллевеллін, Дж. Франк, Б. Кардозо, твори яких визнано класикою течії. Таким чином, школа правового реалізму бере витoki з соціологічної юриспруденції. Однак ідентифікація правового реалізму як відокремленої та самостійної школи полягає в тому, що його розробники, які були юристами-практиками, працювали над практичними питаннями, а саме пошуками інструментів протидії «механічній юриспруденції», на відміну від соціологічної юриспруденції, яка здебільшого займалась аналізом правової реальності як філософсько-правового феномена. У свою чергу скандинавська течія правового реалізму формувалась на європейському континенті у ХХ ст. як концепція, в межах якої здійснювалися пошуки сутності правової реальності. Основоположники школи наполягали на пізнанні права таким, як воно існує в емпіричній реальності, що знаходить свої витoki у психіці особистості та розвиток у суспільних відносинах. На відміну від своїх американських колег, скандинавські реалісти претендували на унікальність своїх концепцій, відмовляючись від аналізу напрацювань попередників, хоча схожість їх ідей із психологічним і соціологічним типами праворозуміння певним чином прослідковується. Духовним засновником школи був шведський філософ А. Хегерстрьом. Іншими основоположниками

школи вважають В. Лундштедта, К. Олівекрона та А. Росса. Порівняльний аналіз позицій представників скандинавської та американської течій школи правового реалізму продемонстрував, що серед них не було єдиної думки стосовно визначення правової реальності. Скандинавські реалісти віднаходили джерело її зародження в психіці людини, а американські реалісти – в суспільних відносинах.

Другий розділ дисертації М.О. Мельник охоплює опис фундаментальних засад американської та скандинавської течій школи правового реалізму з подальшим виокремленням і характеристикою їх спільних і відмінних ознак. Встановлено, що основне завдання, яке намагалися вирішити американські реалісти, полягало в необхідності здолати формалізм, силогізм і механістичність при розгляді справ і формулюванні судової аргументації шляхом використання формальної логіки та методу дедукції при аналізі норм права, з яких виводиться кожне конкретне рішення. Пріоритет повинен надаватись не логічно узгодженому дотриманню та застосуванню норм права відірваному від контексту справи, а забезпеченню ефективного й справедливого розгляду спору з урахуванням конкретних фактів. Це було зумовлено розумінням того, що право є багатогранним живим феноменом, який породжується в суспільних відносинах, що не є сталими, а постійно розвиваються. Саме тому суддям потрібно бути наближеними до життєвих реалій і враховувати емпіричну дійсність у ході формулювання судової аргументації для того, щоб досягти мети в пошуку справедливості. Значний акцент американські реалісти робили на важливості правотворчої функції судів, обґрунтовуючи, що для звичайної людини правом виступає конкретне рішення суду з усіма фактами, які аналізувались у справі. Водночас скандинавські реалісти, здійснюючи пошуки правової реальності, заперечували будь-які прояви догматизму в аналізі правових явищ. Правом визначається лише те, що відображається в думках людей і знаходить символічний вияв у реальному житті. За кожним юридичним формулюванням стоїть психологічна реальність. Представники скандинавської реалістичної течії заперечували існування

дуалізму між емпіричними фактами та юридичними нормами, стверджуючи, що всі юридичні явища повинні відображати реальність, яка породжується у психіці людини. Вони критикували будь-які прояви метафізичних явищ у правовій реальності як такі, що є проявом ідеалізму й не підлягають емпіричному спостереженню. Дослідження двох течій правового реалізму демонструє шлях, яким пройшла й розвивалася школа від радикального емпіризму до пошуку балансу між аналізом правових норм і фактів емпіричної дійсності. Порівняльний аналіз фундаментальних ідей американської та скандинавської течій школи правового реалізму демонструє, що школи мають більше спільних рис, ніж відмінностей. Зокрема концептуальна різниця скандинавської та американської течій правового реалізму зумовлена відмінностями правових сімей, у яких вони формувались, передовсім відмінностями основних форм (джерел) права – нормативно-правового акта та правового прецедента, наслідком чого стали різні акценти, зроблені у працях дослідників (представників) цих течій. Основна спільна ознака, яка об'єднує течії, полягає в тому, що обидві вони були критичними рухами, спрямованими на протидію формалізму в юридичній науці та практиці.

Третій розділ дисертації присвячено дослідженню доробку школи правового реалізму, який доречно використати у вітчизняній судовій практиці, зокрема для вдосконалення судової аргументації, та в юридичній освіті, в частині зміни методології й методики викладання правознавства в закладах вищої освіти України. Обґрунтовано, що правові реалісти надавали визначальну роль емпіричному підходу до сприйняття реальності, що виступало рекомендацією для суддів приділяти належну увагу детальному аналізу фактів справи, які мають відобразитися в судовій аргументації під час вирішення спору. Реалісти заперечували ідею, що право є наукою, яка не потребує аналізу міждисциплінарних зв'язків, а тому наполягали на важливості розглядати й позаправові явища, що визначають суть справи. Досліджено, що в ході протидії формалізму реалісти протиставляли судову правотворчість механічній юриспруденції, акцентували увагу на важливості аналізу фактів

справи всупереч ідеалізації абсолютної визначеності та сконцентрованості лише на законодавстві, що не містить прогалин; запровадили концепцію необхідності використання методу індукції, досягаючи загального принципу справедливості, відштовхуючись передусім від детального аналізу реальної частини справи, тобто фактів. Науковий аналіз здобутків школи правового реалізму може сприяти подоланню ознак формалізму у вітчизняній юриспруденції шляхом переосмислення основ, які мають бути закладені в теорію юридичної аргументації. Необхідно переоцінити значення та розуміння судової правотворчості як феномену, що є тонким, філігранним мистецтвом, а не технічною діяльністю, обмеженою методами формальної логіки. Судді повинні підходити до цього процесу не формально, а з високим рівнем відповідальності та правосвідомості. При цьому одна з ключових цілей, яка дала поштовх розвитку реалістичного руху у провідних юридичних школах в американській правовій системі, полягала в перетворенні методології та методики викладання права. Значний акцент був зроблений на формування в майбутніх правників практичних навичок аналізу справ та всіх фактів, які мають до них відношення, щоб студенти не були відірвані від живих проблем права. Важливим було формування навичок побудови юридичної аргументації з перших років навчання. Ця мета була досягнута шляхом розроблення спеціальних методологічних матеріалів, збірників, які містили викладення судових справ та всі матеріали стосовно них. Класичний поділ занять на лекційні та семінарські був замінений практичними класами зі студентами із застосуванням сократівського методу. Був запроваджений і зазнав подальшого розвитку інститут юридичної клініки. В юридичних школах провідних університетів вводився курс з теорії юридичної аргументації. Практика показує, що певні напрацювання американських правових реалістів, зокрема клінічна освіта, модельовані судові засідання вже успішно використовуються в Україні. Таким чином, позитивні досягнення американської течії школи правового реалізму доцільно використати у вітчизняному освітньому процесі для вдосконалення методології й методики підготовки майбутніх юристів задля

наближення юридичної освіти до практики.

У висновках М.О. Мельник узагальнює найбільш важливі наукові та практичні результати дисертації, визначає наукові проблеми, для розв'язання яких можуть бути застосовані результати дослідження, а також можливі напрями продовження наукових пошуків за тематикою дисертації.

Отже, оцінюючи зміст дисертації, можна дійти висновку, що автор представленої кваліфікаційної наукової праці спромігся досягти поставленої наукової мети й упоралася із завданнями дослідження. Винесені здобувачем на публічний захист висновки відповідають поставленим науковим завданням.

Водночас дисертація Мельник Марії Олександрівни «Школа правового реалізму та можливості використання її надбань у вітчизняній юриспруденції» містить деякі недоліки та дискусійні положення:

1. Потребує доопрацювання методологічна складова дослідження школи правового реалізму та можливостей використання її доробку у вітчизняному праводержавознавстві, зокрема в частині розширення, систематизації та конкретизації методологічного інструментарію. Адже відсутність у структурі роботи окремого підрозділу, безпосередньо присвяченого методології наукового пошуку, зумовила в певній мірі спрощений і несистематизований підхід до опису методів дослідження, що представлені у вступі дисертації (с. 23 – 24). Так, опрацювання цієї структурної компоненти вступу в авторській редакції передбачає віднесення, наприклад, діалектичного методу до групи загальнонаукових чи спеціальних правознавчих методів. Хоча традиційно цей універсальний метод наукового пізнання, в основі якого лежить діалектика, відноситься до групи філософських методів, що розташовані на найвищих «рівнях» наукового абстрагування. Крім того, доречно було б охарактеризувати й інші компоненти методології дослідження предмета дисертації, а саме: світоглядні та філософські основи, приміром, соціологізм і реалізм; принципи наукового пізнання, наприклад, історизм і конкретність; методологічні підходи, приміром, антропологічний і діяльнісний. Так, необхідність використання останнього методологічного підходу зумовлена тим, що правові реалісти

розглядали право в контексті цілеспрямованої людської діяльності, насамперед, суддів, адвокатів та інших суб'єктів, діяльність яких безпосередньо корелювала із застосуванням права в житті (с. 45, 85). До того ж, однією з «родзинок» дисертації (с. 46 – 56) є характеристика професійного портрету фундаторів школи правового реалізму (О. Холмса, Дж. Франка, К. Ллевелліна, Б. Кардоза, А. Хегерстрьома, В. Луднштедта, К. Олівекрона, А. Росса та інших), однак, на жаль, автор не виокремлює серед переліку методів дослідження такої загальнонаукової засіб пізнання як біографічний метод, що спрямований на вивчення особливостей життєвого, професійного та наукового шляху представників школи правового реалізму.

2. Потребує незначного уточнення формулювання назв підрозділів 3.1 «Використання висновків школи правового реалізму для вдосконалення судової аргументації в Україні» та 3.2 «Реформування методології та методики викладання правознавства у вищих навчальних юридичних закладах в контексті здобутків школи правового реалізму» дисертації з урахуванням їхнього змісту, що охоплює висновки та здобутки лише фактично американської течії школи правового реалізму. Варто підтримати позицію здобувача в необхідності використання напрацювань школи правового реалізму для вдосконалення вітчизняної теорії юридичної аргументації в цілому та судової аргументації зокрема, а також для реформування юридичної освіти України, але це здобутки лише американської течії цієї концепції права. У зв'язку з цим у ході публічного захисту варто приділити додаткову увагу напрацюванням представників скандинавської течії школи правового реалізму, які доречно використати у вітчизняній юриспруденції. Беручи до уваги той факт, що погляди представників скандинавської реалістичної школи є більш філософсько-теоретичними, ніж позиції американських реалістів, можливо, слід зробити акцент на впливові доробку скандинавських реалістів на вітчизняну юридичну науку, наприклад, у частині вдосконалення юридичної термінології.

3. У контексті змісту ключових положень школи правового реалізму, що ґрунтуються на реальних показниках суспільного життя, доречно було б

розширити емпіричну базу наукового пошуку шляхом використання різних прийомів соціологічного дослідження, приміром, анкетування або опитування юристів-практиків, а саме суддів, які працюють у вітчизняній системі правосуддя та здатні фахово оцінити стан справ у судовій системі, наявні проблеми судових реформ (квазіреформ), що перманентно відбуваються в Україні та ідеї правових реалістів з цього приводу. Особливий науковий інтерес через призму предмета дослідження становили б відповіді суддів на питання, пов'язані з підвищенням ролі суддів у регулюванні суспільних відносин, визначенням місця судових прецедентів і судових рішень у системі форм (джерел) вітчизняного права, використанням прийомів судової аргументації, ставленням суддів такої вихідної ідеї, що вони є творцями права, а не просто суб'єктами його застосування, напрямками та шляхами вдосконалення юридичної освіти та підготовки суддів в Україні.

4. У межах загальної характеристики школи правового реалізму потребує приділення додаткової уваги автора до таких дискусійних теоретичних аспектів предмета дослідження як місце школи правового реалізму серед наявних в юридичній доктрині підходів до розуміння права, ідентифікація правового реалізму як школи права або іншого різновиду сукупності наукових знань про право (концепція, доктрина, вчення, теорія), «сильні» та «слабкі» сторони школи правового реалізму, можливості та стан використання надбань школи правового реалізму в юридичній науці як третій складовій вітчизняної юриспруденції, тотожність або відмінність таких понять як «правова реальність» і «правова дійсність» тощо.

Проте наведені вище недоліки та зауваження дисертації не впливають на її загальну позитивну оцінку.

Оформлення дисертації в цілому відповідає вимогам Міністерства освіти і науки України. Під час рецензування кваліфікаційної наукової праці запозичень матеріалу без посилання на відповідні джерела не виявлено.

Оцінка ідентичності змісту автореферату та основних положень дисертації. При проведенні рецензування встановлено, що автореферат у

цілому передає основний зміст дисертації. Дисертація та автореферат написані державною мовою на достатньому науковому та літературному рівнях.

Підсумовуючи, є всі підстави стверджувати, що дисертація Мельник Марії Олександрівни на тему: «Школа правового реалізму та можливості використання її надбань у вітчизняній юриспруденції» є кваліфікаційною науковою працею, виконаною здобувачем особисто у вигляді спеціально підготовленого рукопису, що містить нові науково обґрунтовані результати проведеного дослідження, яке вирішує конкретне наукове завдання, що має істотне значення для загальнотеоретичного правознавства. Дисертація відповідає вимогам пп. 9, 11, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 24 липня 2013 року № 567, положенням Наказу Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Вимог до оформлення дисертації» від 12 січня 2017 року № 40, а її автор – Мельник Марія Олександрівна заслуговує присудження наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.

**Офіційний опонент – кандидат юридичних наук,
доцент, доцент кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ**

15 листопада 2019 року

Ю.В. Кривицький

*Література: Ю.В. Кривицького за свідченням
фахівця для к. Ю.В. Кривицького за свідченням*

Ю.В. Кривицький